

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליכנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאִמּוֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר היהודי בספרות חז"ל

יהושע שוורץ

'[Our hair is] our court of deliberation, the place where we
contemplate who and what we are'.

Grant McCracken*

הקדמה

המין האנושי מתייחד בשיער. השיער האנושי צומח כמעט בכל חלקי הגוף. רוב ההתייחסויות של חז"ל לשיער מתייחסות לשער-הראש, הן של האישה והן של הגבר. לצד התייחסויות אלה יש התייחסויות לשער-הפנים ולשער-הערווה, ופה ושם אף לשיער שבחלקי הגוף האחרים. חז"ל עסקו בסוגי השיער, בטיפול בו, באורך הרצוי לו, בצבעיו, בתספורת, בגילוח, בנשירת שיער ובעוד הרבה ענייני שיער. במשך השנים האחרונות עסקתי בחקר צבעי השיער, בתספורת, בתגלחת, ובטיפול בשיער של האישה בחברה היהודית בתקופת בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, בייחוד לאור מקורות חז"ל.¹

לשיער יש משמעויות מעבר להצהרה אופנתית (fashion statement). יש שראו בו את המאפיין החשוב ביותר של האדם, 'הסמל הפומבי' שלו, שנראה לעין לציבור, הדבר הראשון שרואים כשמתבוננים באדם; או להפך, השיער כל כך חשוב עד שחובה להסתיר אותו לגמרי מעיני זרים ולא להראות אותו בגלוי.² לפעמים השיער

<https://www.nytimes.com/2019/10/11/style/alexandria-ocasio-cortez-hair-cost.html> *

1 ראו שוורץ, שיער; שוורץ, צבע שיער; שוורץ, תספורת וספר; שוורץ, נשים.

2 ראו O. E. Dadzie, T. Lasisi and N. E. Jablonski, 'The Anthropology of Human Scalp Hair', N. A. Vashi and H. Maibach (eds.), *Dermatoanthropology of Ethnic Skin*

משמש גם מעין קוד למצב הרוחני-הדתי-הנפשי של האדם.³ הוא יכול להביע הסכמה והליכה בתלם חברתי או התנגדות לנורמות של החברה, ככלי במאבק.⁴ המאמר שלפנינו, האחרון ברביעייה המוקדשת לענייני שיער, עוסק באופנת השיער הגברי, הן שער הראש והן שער הפנים, בחברה היהודית בתקופת בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד. רובם של המקורות הם מקורות חז"ל, אבל מקורות אלה נבדקים במידת האפשר לאור המקורות מן העולם ההלניסטי-הרומי והעולם הפרסי והמציאות שהם משקפים. כמו כן נזכיר מסורות שונות מהברית החדשה העוסקות בשיער, כשהן תורמות להבנת הנושא. מובן מאליה גם שחלק ממקורות חז"ל אינם תיאורים היסטוריים, על אף שיתכן שהחומר על שיער הוא מציאותי. אין גם לדעת תמיד אם המקור הוא מעין תמונה שלוכדת נקודה מסוימת בזמן ותו לא או שהוא משקף משך ארוך (*longue durée*).⁵

- ectoparasite hypothesis, לגבי ה-*and Hair*, Cham 2017, pp. 315–330 הם סבורים כי שיער קצר הגן מפני פרוזיטים שנמצאו בשיער ארוך בכל חלקי הגוף. לכאורה, בני זוג פוטנציאליים היו אמורים להעדיף מסיבה זו בני זוג בעלי שיער קצר. לא תמיד היו כך פני הרברים. ראו גם: S. Han and J. Antrosio, 'The Editor's Note: Hair Everywhere: Anthropological Notes and the Long and Short of It', *Open Anthropology: A Public Journal of the American Anthropological Association* 6 (2) (2018) (<https://www.americananthro.org/StayInformed/OAArticleDetail.aspx?ItemNumber=22949>) ואת יתר המאמרים שהופיעו בחוברת מיוחדת זו המוקדשת לענייני שיער: <https://www.americananthro.org/StayInformed/OAIssueTOC.aspx?ItemNumber=22952>
- 3 ראו M. Myerowitz Levine, 'The Gendered Grammar of Ancient Hair', H. Eilberg-Schwartz (ed.), *Off with Her Head: The Denial of Women's Identity in Myth Religion and Culture*, Berkeley 1995, pp. 76–184 (at p. 85); A. Synnott, 'Shame and Glory: A Sociology of Hair' *The British Journal of Sociology* 38 (1987), pp. 381–413; E. Leach, 'Magical Hair: Man', *Journal of the Royal Anthropological Institute* 88 (1957), pp. 147–164; J. Englert and T. Long, 'Functions of Hair in Apuleius' *Metamorphoses*', *Classical Journal* 5 (1972–1973), pp. 236–239
- 4 ראו G. Biddle-Perry and S. Cheang, 'Introduction: Thinking about Hair', G. Biddle-Perry and S. Cheang (eds.), *Hair: Styling, Culture and Fashion*, Oxford 2008, pp. 3–12 (p. 3) D. Pergament, 'It's not Just Hair: Historical and Cultural Considerations for an Emerging Technology', *Chicago-Kent Law Review* 75:41 (1999), pp. 41–59 (<https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol75/iss1/4>)
- 5 על בעיות מתרולוגיות כאלה ואחרות ראו J. Schwartz, 'The Material Realities of Jewish Life in the Land of Israel, c. 235–638', S. T. Katz (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, vol. IV, *The Late Roman-Rabbinic Period*, Cambridge – New York 2006, pp. 431–456 (pp. 431–433)

היות שכבר הקדשתי מאמרים נפרדים לענייני צבע, תגלחת ותספורת, הן של האישה והן של הגבר, עניינים אלה ייזכרו במאמר זה בקיצור ורק לגבי השפעתם על אופנת השיער הגברי והטיפול בשיער. אתחיל בתיאור סוגי השיער הגברי וסירוקו. אמשך בשאלת כיסוי ראש הגברי, כלומר כיסוי השיער. לאחר מכן אטפל בשאלות שער-הפנים, הזקן והשפם, ולבסוף בקירחים ובקרחת. אזכיר ענייני צבע, תספורת או שיער של נשים רק במידה שיש להם השלכות לעניין השיער הגברי. במצב הרצוי היינו יכולים להבחין בבידור בין מסורות ארץ ישראל ובכלל בכל ענייני השיער שהזכרתי עד כאן; בהשלכות של המסורות האלה על המציאות החברתית בשני המרכזים האלה; ובסיבות להבדלים הללו, במידה שהם קיימים. ואומנם, יש תחומים שבהם אפשר לעשות זאת, כגון בשאלת האורך והנפח של הזקן. ואולם, בסופו של דבר במצב המצוי קשה לקבוע את הדברים בצורה ברורה וחד־משמעית. לפעמים יש להסתפק בקביעות כלליות מבלי שיהיה אפשר להסיק מסקנות מעבר להן. מאמר זה נכתב בספר המוקדש לפרופ' בצלאל ברי־כוכבא בהגיעו לגבורות. פרופ' ברי־כוכבא, מחשובי החוקרים של תולדות היהודים בארץ ישראל ובתפוצות בתקופת בית שני, עסק כידוע בתחומים רבים, אבל ככל שידוע לי הוא לא עסק בחקר השיער בקרב היהודים, וככלל חקר אך מעט, יחסית, את חיי היום־יום בחברה היהודית. ואולם, הוא לימד אותנו את הדרך הנכונה להכשרת תלמידים ומורים. הוא הראה לנו את תחומי המחקר הראויים ואת שיטות המחקר הנכונות. אני מקווה שהוא יסלח לי על הסטייה הקלה מתחומי המחקר הללו, שהוא עיצב ומעצב, ושמחקרי זה יצטרף לכל אלה שפעלו כדי להחזיר את חקר תקופת בית שני ותקופת המשנה והתלמוד למקום המרכזי הראוי להם.⁶

סוג, טיפול וסירוק

בעת העתיקה, כבימינו אנו, נשים וגברים ניסו לגדל שער־ראש מלא ובריא.⁷ בחברה ההלניסטית־הרומית שיער גברי כזה היה עד כדי כך חשוב שנכתב בה שיר הלל על

6 ראו ב' ברי־כוכבא, 'מחקר תקופת הבית השני – הכשרה, אמצעים, שיטות ויעדים', קתדרה 100 (תשס"א), עמ' 121–164. דבריי כאן על מחקרו של פרופ' ברי־כוכבא הם שכתוב דבריו של ברי־כוכבא עצמו בסוף המאמר הנ"ל (עמ' 161).

7 ראו שמואל א' יד, מה; שמואל ב' יד, יא; מלכים א' א, נב. כל שיערה ושערה הייתה חשובה (על אף שפגיעה בשערה יחידה לא הייתה גורם לבעיה רפואית). השוו גם מתי י, 30; לוקס יב, 7; כא, 18 ומעשי השליחים כז, 34. בהשאלה ספרותית כללית השיער סימל פרט קטן שהשקיעו בו מאמץ רב, והדבר משקף את חשיבותו.

שיער שופע.⁸ אין בחברה היהודית יצירות ספרותיות דומות, אבל גם הגבר היהודי כעמיתיו היוונים והרומים, ביקש לגדל שיער עשיר כזה. ולא זו בלבד אלא ששיער דק נחשב לעיתים קרובות כסימן למחלה וביתר שאת למחלת עור, שעל פי דין תורה עלולה לגרום למצב של טומאה (תוספתא, נגעים ד, ד). שיער דק או חלש נחשב גם כמאפיין של סריס ששערו היה 'לקוי' (בבלי, יבמות ע"ב).

כיצד נראה השיער של הגבר היהודי? רוב בני האדם בעבר היו בעלי שיער שחור (וכך הדבר גם בהווה).⁹ חז"ל הכירו מציאות זו ועסקו בשיער שחור ובהיפוכו, שיער לבן – הראשון כסימן לנערות והשני כסימן לזקנה (בבלי, בבא קמא ס"ב) – אך במסורות על שני הצבעים האלה לא נתנו רמז לגבי סירוק השיער.¹⁰ שיער לבן בראש ובזקן, כפי שעשה הקב"ה לאברהם,¹¹ הקנה מעמד ומכוח, אבל אין אנו יודעים אם השיער היה מסורק בדרך מיוחדת. כנראה, גם דאגה רבה להלכנת השיער בטרם עת (משנה, סוטה ט, טו), וגם במקרה זה לא נזכרת התסרוקת שבה הסתרקו הצעירים ששערם הלבין. בהמשך נדון בהרחבה בטיפול בזקן.

פיון שקשה לחזור את דרך הסירוק של השיער, נשאלת השאלה בדבר הטיפול בשיער לבן, ובייחוד – האם הטיפול בשיער שאיר אותו לבן? היו כמובן הן גברים והן נשים שחשבו ששיער לבן הולם גברים.¹² אבל בעבר (כמו היום) לא כולם ששו להיראות זקנים ובעלי שיער לבן, בין אם מדובר בצעירים ששערם הלבין טרם זמנו

8 הפוליטיקאי והפילוסוף דיו כריסטוס (Dio Chrysostom, 40-112 לספירה) כתב על השיער שיר הלל קצר בשם Κόμης Ἐγκώμιον (שיר שבח לשיער). אומנם זה סאטירי במקצת, אבל בכל זאת השיר מבליט את החשיבות של השיער בחברה הזאת. שיר השבח פורסם: Synesius Encomium Calvitii https://www.academia.edu/37457980/Synesius_ http://penelope.uchicago.edu/Thayer/H/Roman/;Encomium_Calvitii_Translated_by_Texts/Dio_Chrysostom/Encomium_on_Hair*.html. על סינסיוס ועל שיר השבח שלו לתופעה ההפוכה, הקרחת, ראו בהמשך, בדיוגנו על הקרחת, להלן הערה 91.

9 ראו V. Sherrow, 'Hair Color', *Encyclopedia of Hair: A Cultural History*, Westport, CN 2006, pp. 147-153 (p. 148). כ-90% מבני אדם היום הם בעלי שיער שחור או חום כהה, וסביר שכך היה גם בעת העתיקה. חז"ל אינם מברילים בין שחור לבין גוונים כהים אחרים, ולכן כאן נתייחס לשיער כהה כאל שיער שחור. ראו גם משנת נדרים ג, ה.

10 השו"ת מתי"ה, 36: 'גם בראשך אל תשבע (en te kephale sou), כי אינך יכול להפוך שיערה אחת ללבנה או לשחורה'. הכוונה היא למי שנשבע 'בחיי ראשו' (משנת סנהדרין ג, ב). המסורת במתי מתעלמת מאותם גברים שצבעו את שערם. ראו בהמשך.

11 תנחומא, חיי שרה א; ד במהדרות בוכר.

12 השו"ת למצב בעולם הקלאסי. כוח הגברא של מאהב בעל שיער לבן (או אפור) נחשב לירוד, ולא פעם הרפו נשים ניסיונות של גברים בעלי שיער לבן לשאת חן בעיניהן. ראו ארווין, אודיסאוס, בייחוד בעמ' 210 הערה 29 על כישלון בעל שיער לבן ליצור קשר עם מאהבת.

(משנת נדרים ג, ח), ובין אם מדובר בזקנים שביקשו להיפטר משער הזקנה הלבן ולהיראות כביכול יותר צעירים. חוסר שביעות רצון משיער לבן גרם לחלק מן האנשים לנסות ולהיפטר מצבע שיער זה. לפעמים ניסו גברים ללקט או לתלוש ביד שערות לבנות מהראש (או מהזקן או מהשפם) ולהשאיר רק את השערות השחורות (תוספתא, שבת ט, יב). יצוין שפעילות זו הייתה מותרת בימי חול אבל לא בשבת. גם במסורות אלה אין רמז לתסרוקת, הן של שיער לבן הן של שיער שחור. מסורת אחרת אוסרת בכלל תלישת שיער לבן, גם בימי חול (בבלי, שבת צד ע"ב) משום 'ולא ילבש גבר שמלת אשה' (דברים כב, ה). ליקוט או תלישה, לפי גישה זו, נחשבים לפעילות נשית שלא מתאימה ולא יאה לגבר. איסור זה חל על הגבר ולא על האישה. ואם כן, לפעמים אשתו של בעל שיער או זקן לבן התערבה וביקשה להקנות לבעלה מראה צעיר יותר על ידי תלישת שיער השיבה. לא תמיד הצליחו בכך. מסופר על גבר שהיו לו שתי נשים, אחת זקנה ואחת צעירה, הצעירה תולשת לו את השיער הלבן כדי שלא ייראה זקן, והזקנה תולשת לו את השיער השחור שנשאר לו, כדי שייראה זקן ולא צעיר, בדיוק כמותה (בבלי, בבא קמא ס ע"ב).

היו גברים שצבעו את השיער כדי להיראות צעירים יותר, אבל גם במקרים אלה לא נכתב כיצד הסתרוקו. יוסף בן מתתיהו כתב שהורדוס צבע את שערו כדי להיראות צעיר (מלחמת, א, 490), והוא מבקר אותו על כך. בעולם הרומי הסתכלו על תופעה זו בדרך כלל בעין רעה, ומן הסתם זה השפיע גם על היהודים.¹³ ייתכן שבכבל המציאות הייתה אחרת. יש עדויות ששם היו גברים שצבעו את השיער או את הזקן לצבע השחור המקורי. כך מסופר על זקנים שצבעו את זקניהם הלבנים לשחור, אבל כשהזקן צמח שבו ונראו השורשים הלבנים שלו (בבלי, נזיר לט ע"א). מסופר גם על עבד שצבע את שערו ואת זקנו כדי להיראות יותר צעיר, כי רצה שיקנו אותו (בבלי, בבא מציעא ס ע"ב). מסורות אלה מרמזות שבכבל הקפידו יותר מאשר בארץ ישראל על צבע השיער והזקן ועל מראה צעיר, גם לגברים.

היו מעט מאוד בעלי שיער צהוב-בלונדיני בחברה היהודית בעת העתיקה. יוסף בן מתתיהו מתאר כיצד פיזרו בשיער אבקת זהב כדי שייראה צהוב ויכריק בשמש.¹⁴ התייחסות לשיער בצבע צהוב הייתה בדרך כלל כאל שיער שמרמז על מחלות, ולכן

13 ראו A. Richlin, 'Making Up a Woman: The Face of Roman Gender', H. Eilberg-Schwartz (ed.), *Off with Her Head: The Denial of Women's Identity in Myth Religion and Culture*, Berkeley 1995, pp. 185–213 (p. 203). הרומאים ראו בחומרה גבר שניסה להתייפות באמצעות צביעת שיער או שימוש בתכשירים קוסמטיים.

14 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ח, 185, כרך ב', עמ' 286, במהדורת אברהם שליט, ירושלים-תל אביב 1978. אומנם יוסף מתייחס לפרשים בצבא של שלמה, אבל סביר שהוא הוסיף פרט זה לתיאור המקראי על פי מה שהיה קיים (נפוץ?) בימיו.

הצבע היה מאוד לא רצוי.¹⁵ מקורות חז"ל לא הרבו להתייחס לשיער אדום, מפני שלצבע הזה היו קונטציות שליליות רבות. אפילו דוד המלך, ששערו היה אדמוני, היה בזקנותו בעל שיער וזקן לבנים, והדבר הקנה לו מעמד וכבוד (תנחומא, חיי שרה א; ד במהדרת בוכר). המסורות המעטות על צבע זה לא התייחסו לתסרוקת ולא לטיפול בשיער.

אם כן, על צבע שער הגבר אפשר ללמוד מן המקורות הכתובים. ובכל זאת נשאלת השאלה האם אפשר ללמוד מהם גם על התסרוקת הגברית בחברה היהודית. יש מקורות שמעידים על תסרוקת ומתארים סלסול שיער. יוסף, למשל, היה מסלסל בשערו (תנחומא, וישב ח), אבל אין המסורת מפרטת מה בדיוק הוא עשה. מסורת אחרת מספרת על שפחתו של רבי יהודה הנשיא שנזפה באדם שהיה 'מהפך בשעריה'. היא אמרה לו: 'עד מתי אתה מסלסל בשערך?' (בבלי, ראש השנה כו ע"ב). גם פתואל, אביו של הנביא יואל היה מסלסל בשערו (מדרש תהילים, שוחר טוב פ): 'רבנן אמרו למה נקרא שמו פתואל? שהיה מתפתה ומסלסל בשערו כבתולה'. אין מקורות אלה מתארים את הסלסול, אבל המקור האחרון רומז שסלסול נחשב מעשה נשי, ואולי מתאים יותר לנשים צעירות.¹⁶ ומהו סלסול השיער או הפיכת השיער? יש החושבים שסלסול והפיכת השיער הם עיצוב תלתלים. אחרים מפרשים את המונח כליטוף או מישוש השיער. הביקורת כלפי מי שסלסלו בשערם היא שהם שיחקו בשיער יותר מדי.¹⁷ לפי הפירוש הראשון, אפשר ללמוד משהו על אופנת השיער של הגבר המתגנדר. לפי הפירוש השני, אפשר ללמוד רק על התנהגות שמשכה ביקורת. אולי חוסר הבהירות הזה השפיע על הפיוט המזכיר 'וסלסול תלתלי' לשלב את שני ההסברים.¹⁸

בנוסף לתלתלים מעוצבים, היו גם בעלי תלתלים טבעיים. למשל, הנזיר הצעיר שפגש שמעון הצדיק היה בעל 'קווצות תלתלים', והשיער הארוך והמתולתל כנראה גרם לו למתח מיני נרקסיסטי רב, שהבהיל את הצעיר עד כדי כך שרצה להתאבר

15 ראו שוורץ, צבע שיער. על שיער צהוב/בלונדיני בעולם היהודי ובעולם הקלאסי ראו שם, בייחוד בעמ' 394-397. חלק מהגיבורים היווניים תוארו כבעלי שיער בלונדיני, למשל: אכילס, מנלאוס ואודיסאוס. ראו ארווין, אודיסאוס, עמ' 210.

16 ראו שוורץ, נשים, עמ' 354-358.

17 ראו א' הורוביץ, משלי עם מבוא ופירוש, כרך ראשון פרקים א-ט, ירושלים תשע"ג, עמ' 197, על משלי ד, ח.

18 קדושתות לשבתות השנה, יניי, דברים, Cambridge University Library, T-S Collection, NS, 115,174 line 41

(תוספתא, נזיר ד, ז) ובמקום זה גילח את שערו.¹⁹ וכן הילד הקטן שפגש רבי יהושע בן חנניה בבית האסורים ברומי, שהיו 'ו'קווצותיו סדורות לו תלתלים' (בבלי, גיטין נח ע"א).²⁰ אליהו היה 'בעל קווצות והיו מלעיגים ומשחקים עליו הרי מסלסל קווצותיו'²¹ ובעל שיער (פרקי דרבי אליעזר לא). עד כמה ארוכים, לכאורה, היו תלתליו של אליהו, אי אפשר לדעת. מה נחשב נורמטיבי, ומה הפך לשיער שהזמין לגלוג, גם את זה, כמובן, אי אפשר לדעת ממקורות אלה. גם עשיו נקרא בעל שיער, וגם לגביו איננו יודעים – כמה שיער היה לו ובמה בדיוק בא הדבר לידי ביטוי.²² על אף שאי אפשר להגדיר את התסרוקת הגדרה מדויקת על פי המקורות, עולה מהם כי 'בעל קווצות' ו'בעל שיער' נחשבו לתכונות שליליות. ואף על פי כן המדרש מתאר יוצאים מן הכלל לדימוי שלילי זה. כך שמשון, שהיה נזיר (שופטים יג, ה) ולא הסתפר אף פעם מרצונו, לא נבהל משעריו הארוך כמו הנזיר שהוזכר למעלה, שביקש להתאבד. על פי המקרא אף לא הפריע לו שהשיער שלו גרם למשיכה מינית. להפך – דווקא 'בשעה שהייתה רוח הקודש שורה עליו, היו סערותיו (כך!) מקישות כמין זוג והיה קולו הולך כמן צרעה ועד אשתאול' (ויקרא רבא ח, ב, עמ' קסח).²³ רוח הקודש השורה על שמשון באה לכיטי דרך שערותיו בצורה נעימה, מעין מוסיקלית. הקול החזק כנראה משקף את כוחו ואת עוצמת שערותיו.²⁴

המציאות בעולם ההלניסטי והרומי עוזרת לנו להבין במקצת את הדברים המשתקפים בחלק מהמקורות שראינו עד כה. בניגוד לממצא הארכאולוגי היהודי הדל, המאפשר הצצה מעטה ביותר לתוך עולם אופנת השיער של הגבר היהודי, מהעולם ההלניסטי-הרומי שרדו מאות רבות ואף אלפים של פסלים של גברים, פסלי ראש (bust) וציורים על ארונות קבורה ועוד. אומנם אלה בדרך כלל משקפים

19 במקבילות בבבלי, נדרים ט ע"ב ונזיר ד ע"ב: 'קווצותיו סדורות לו תלתלים'. אין לדעת מנוסח זה אם הכוונה לתלתלים טבעיים מסודרו או לתסרוקת של תלתלים. בירושלמי, נדרים א, א (לו ע"ד) 'קווצותיו מסודרות'; נזיר א, ה (נא ע"ג) ובספרי, נשא כב: 'קווצותיו תלתלים'. על הנזיר הזה ראו: A. Tropper, *Simeon the Righteous in Rabbinic Literature: A Legend Reinvented*, Leiden – Boston 2013, pp. 81–111. וראו גם להלן, בסוף הדיון על כיסוי הראש הגברי.

20 בירושלמי, הוריות ג, ד (מה ע"ב): 'קווצותיו מסודרות'. הנוסח ברפוס וילנא דומה לבבלי. פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום, פיסקה כו 'ויהי בעת שסרחה'.

22 מדרש אגדה, מהדורת בובר, בראשית פרשת חיי שרה – תולדות פרק כה; פסיקתא זוטרתא, תולדות פרק כה.

23 על נזירות שמשון ראו משנת נזיר א, ב.

24 ראו גם בראשית רבא (מודפס) צג, ו. שערות לבו (= שער החזה) של יהודה היו כל כך חזקות עד שבעת שכעס 'היו שערות לבו בוקעות כליו (= בגדיו) ויוצאות'. בתנחומא (בובר) ויגש ח, קד ע"א, בלי 'לבו', אבל אין משמעות לכך שמדובר בשער הראש.

את האליטות, אבל אפשר להשליך מהם גם על המציאות בקרב מעמדות אחרים. הממצא מראה שרובם של הגברים מהמעמד הגבוה, ואפילו מהמעמד הבינוני הגבוה, לא היו בעלי שיער ארוך או מלא מדי, שכן הדבר נתפס אצלם ככל הנראה כנשי, אבל השיער בקרב השכבות החברתיות האלה כן היה מתולתל ומסולסל, וספק רב אם כל הדמויות היו בעלות תלתלים טבעיים. סביר שהממצא משקף השקעה גדולה של הגבר המהודר בטיפוח שיער שלו ובטיפוח בו על פי צו האופנה. אם כן, אנו מוצאים סלסול ותלתול, אבל השיער קצר ביחס, ואין מדובר באנשים 'בעלי שיער' או 'בעלי קוצות'.²⁵

איור 1. פסל רומי מברונזה של ילד משכבת האצולה, 27-14 לפנה"ס. הילד בעל שיער מתולתל וקצר יחסית (אוסף מוזיאון המטרופוליטן בניו יורק <https://collectionapi.metmuseum.org/api/collection/v1/iif/248891/1452547/main-image>)

25 ראו זנקר, מסכת סוקרטס, עמ' 6, איורים 2-3; על שליטים מקדוניים בעלי שיער מתולתל, עמ' 10, תמונות 5-6. ליוליוס קיסר היה שיער קצר המתאים לגנרל רומי שמרני, אבל פומפיוס, שניסה לחקות את אלכסנדר הגדול, היה בעל שיער ארוך יותר ומסולסל יותר. לשיער קצר ראו שם, עמ' 30, תמונות 23-24. חשובים ביותר הציורים על ארונות קבורה רומיים ממצרים. ראו S. Walker and M. Bierbrier (eds.), *Ancient Faces: Mummy Portraits from Roman Egypt*², London 2000. כמעט אין שם תמונה של גבר בעל שיער קצר ו'פשוט'. סביר שרוב הציורים ניסו לתאר את המת כפי שנראה בחייו. ראו גם: https://www.metmuseum.org/toah/hd/ropo/hd_ropo.htm לעוד דוגמאות לתופעות אלה.

איור 2. פסל רומי משיש 138-192 לספירה (העתק של פסל ברונזה יווני 425-450 לפנה"ס) של אתלט צעיר, ששערו מתולתל, לא ארוך מאוד ולא קצר ביותר (אוסף מוזיאון המטרופוליטן בניו יורק / <https://collectionapi.metmuseum.org/api/collection/v1/iiif/248579/1847055/> (main-image)

איור 3. פסל מברונזה של גבר רומי לא מזוהה ממעמד האצולה (אולי מרקוס ויספניוס אגריפה), מאה ראשונה לספירה, שיער מתולתל לא קצר (אוסף מוזיאון המטרופוליטן, ניו יורק / <https://collectionapi.metmuseum.org/api/collection/v1/iiif/248892/540121/main-image>)

אין המצב שונה בהרכבה בחברה היהודית. כנראה, רוב הגברים היהודים מכל המעמדות החברתיים-הכלכליים היו בעלי שיער קצר או בינוני. המלך היה אמור להסתפר מדי יום, ושיער קצר ומסודר נחשב יפה ויאה לבעל התפקיד (בבלי, סנהדרין כב ע"ב).²⁶ הכוהן הגדול היה צריך להסתפר מדי שבוע, וכוהן הדיוט – אחת לחודש.²⁷ 'פרועי ראש' מקרב הכוהנים נחשבו לבעלי מום, ואסור היה להם לעבוד את עבודת המקדש או להיכנס לשטח המקודש בין האולם ולמזבח (משנה, כלים א, ט). העונש על כך היה, לפחות בתיאוריה, עונש מוות.²⁸

ואולם, אליה וקוץ בה. לכאורה מקורות אלה עוזרים להבין את דרך סירוק השיער של הגבר היהודי, אבל לבד מהדרישה שהשיער יהיה 'מסודר'²⁹ וקצר יחסית, אין מידע במקורות אלה לגבי צורת התסרוקת. עוד אנו יודעים כי הגברים היו אמורים להסתפר ולסרק את הזקן לפני כניסת שבת או חג, וכך גם חברי המעמד או המשמרת שעלו לירושלים או שהשתתפו בעבודת המקדש בצורה זאת או אחרת.³⁰ עם זאת יש להעיר שאין הרבה אפשרויות לסרק שיער קצר.³¹

אומנם, על אף שהכוהן הגדול היה אמור להסתפר מדי שבוע כדי ששערותיו תהיינה מסודרות וקצרות, מסורות בבבלי יודעות לספר שלכוהן הגדול הייתה תספורת מיוחדת. התספורת הייתה 'כעין לוליינית', והיא הייתה 'חידתא' או מיוחדת במינה. רבא (או רב אשי) הסביר שבתספורת זו היה 'ראשו של זה בצד עיקרו של זה'.³² פירושים רבים ניתנו לאופנה זו, אבל אין אף אחד מהם ודאי. נסתפק בדברי הר"ן: 'מצמצם היה שלא יעלה אחד מן השערות על חבירו' (נדרים, שם), שהוא דומה לפירושו של הרמב"ם, שמפרש שהשיער כאילו 'צמח כאחת'. תסרוקת זו לא נראית מסובכת ביותר או מורכבת במיוחד, כיאה לשיער קצר ומסודר. ובכל זאת,

26 בבלי, סנהדרין שם; במדבר רבה, נשא י, יז. ראו רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ב, ה.

27 שלושים יום נחשבים לתקופה ארוכה יחסית לגידול שיער. קביעה זו מבוססת על הלכות נזיר. ראו משנת נזיר א, ג: 'סתם נזירות שלושים יום'. וראו רש"י לבבלי, נזיר ו ע"ב, ד"ה 'רבי יאשיה': 'דאין גידול שיער פחות משלשים יום' ובעוד הרבה מקומות.

28 תוספתא, זבחים יב, יז; כריתות א, ה. בתוספתא, זבחים, שם: 'אלו הן שבמיתה האוכל טבל וזר שאכל תרומה וכהן טמא שאכל תרומה טהורה וזר וטבול יום מחוסר בגדים ומחוסר כיפורים ושלא רחץ ידים ורגלים ופרועי ראש ושתויי יין ששמשו כולן במיתה'. ראו בבלי, תענית יז ע"ב לניסיון להראות שלהיות 'פרועי ראש' זאת עבירה פחות חמורה מאשר להיות 'שתויי יין', שגם הוא איסור חמור לכוהן העובד במקדש.

29 ראו שוורץ, תספורת וספר.

30 משנה, תענית ג, ז; מועד קטן ג, א.

31 אבי ז"ל דאג לכך שהתספורת שלי כילד (עד כיתה ז) תהיה: 'short and neat'. הרבה סירוק לא היה כאן.

32 בבלי, נדרים נא ע"א; סנהדרין כב ע"ב.

נאמר בסוגיה שהתספורת הייתה 'כעין לוליינית', והדבר לא מצטייר כתסרוקת פשוטה או קצרה. גם חלק מהאליטות ביקשו תסרוקת כמו של הכוהן הגדול. כך למשל מסופר כי בר אלעשה, חתנו של רבי יהודה הנשיא, שילם לספרים סכום כסף גדול מאוד, כדי שהם יספרו אותו בדיוק באותה תספורת של הכוהן הגדול (בבלי, נדרים שם, וסנהדרין שם). הספרים הכירו את התסרוקת, ועל פי הכתוב שם היא הייתה מורכבת מאוד ומחירה היה גבוה. המסורת גם מבקרת בחריפות את בן אלעשה שבזבז כספים על תספורת זו, וככל הנראה משקפת הביקורת גישה יהודית כללית נגד התייפות גברית, ולא רק בענייני שיער.³³

גישה יהודית זו נגד התייפות דומה למה שראינו בעולם היווני-הרומי. בחברה לא יהודית זו התפתח תהליך של קיצור שער הראש והזקן, ובמקביל – ביקורת נגד אלה שחרגו ולא עשו זאת, כפי שראינו.³⁴ המציאות בעולם היהודי דומה כנראה למציאות בעולם הלא יהודי, וכך אפשר להבין את ההלכות המחייבות תספורת תדירה למלכים ולכוהנים גדולים. גם את הביקורת נגד בן אלעשה אפשר להבין לאור מציאות זו. 'לוליינית' אינה יכולה להיות תסרוקת המבוססת על שיער ארוך. אפשר להציע שתספורת זו של הכוהן הגדול ושל בן אלעשה דמתה לתספורת 'קומי' שנאסרה בהלכה.³⁵ הכוהן הגדול, השייך לאצולה, ומי שהיה עליו לפעמים להיות במגע עם השלטונות, הותר לו לאמץ תסרוקת זו. דוגמה לכך אנו מוצאים אצל אבטולמוס בר ראובן, שהתירו לו לספר קומי,³⁶ היות שהיה רגיל לבוא במגע עם השלטונות. בן אלעשה היה עשיר ומפונק, אבל בניגוד לאותו אבטולמוס, הוא לא מצטייר מהמקורות כדמות חשובה במיוחד או כפעיל פוליטי. לא הייתה לו שום סיבה להתהדר באופנות רומיות.

כמובן, אין לראות בשיער קצר המקובל בחברה היהודית אימוץ אופנה רומית. סביר יותר שמדובר בניסיון לשמור על ניקיון והיגיינה, מה שהתאים לעולם הרומי כולו, ובייחוד במזרח התיכון החם.³⁷ הגבר היהודי הארץ ישראלי גידל שיער וזקן

33 ראו ברקוביץ, חוקותיהם. פירשנו על פי ההבנה של ברקוביץ את המילה 'תנחור' בספרא (אחרי מות, פרשה ח פרק יג, ט): 'ובחקותיהם לא תלכו ... ר' יהודה בן בתירא אומר שלא תנחור'.

34 ראו הערה 25 לעיל.

35 ספרא, אחרי מות פרשה ח פרק יג, ט.

36 בבלי, בבא קמא פג ע"א; סוטה מט ע"ב.

37 ברקוביץ, חוקותיהם, רואה באיסורים השונים נגד תספורת קומי וגידול בלודית איסורים נגד אימוץ אופנות שנהגו בקרב האליטה הרומית. עוד היא מראה שבאותו זמן מי שעקב אחרי האופנה הרומית התהדר בשיער וזקן קצרים (עמ' 148-149). כפי שראינו למעלה, השיער הקצר היה יכול להיות מתולתל או מסולסל אך פשוטי העם הרומיים כנראה הסתפקו בשיער קצר.

ארוכים רק לעיתים נדירות, כגון בתקופת אבלות, במשך ימי השבעה והשלושים.³⁸ יש לציין כי גם בעולם הרומי גידלו שיער ארוך בזמן אבלות.³⁹ לגבר היהודי היה מותר להסתפר אחרי שלושים יום, או במקרה של פטירת הורה, רק אחרי שהעירו לאבל ששערו וזקנו פרועים (מסכת שמחות ט, יא). מכאן אגב סביר להניח שהיו כאלה שהיו מוכנים להעיר על שיער וזקן פרועים גם למי שלא היה אבל.

עד כה פירשתי את המקורות הבבליים העוסקים בתספורת לוליינית כאילו הם משקפים מציאות ארץ ישראלית, או לפחות מציאות מדומה בארץ ישראל, שהרי הדמויות קשורות לכהונה או למשפחת הנשיא. אבל ייתכן שיש לראות את המקורות הבבליים האלה כמשקפים דווקא מציאות בבלית. אם כך, אפשר לפרש 'לוליינית' אחרת. בניגוד לנוהג בארץ ישראל – בפרס ובבבל שלפני האסלאם גידלו הגברים את שער ראשם, זקנם ושפמם. שער הגבר היה יכול להגיע עד הכתפיים ולא ראו בזה דופי. הזקן והשפם היו מלאים ולא קצוצים.⁴⁰ אם המקורות על התספורת הלוליינית משקפים את המציאות (הלא יהודית? היהודית?) בבבל, הרי הכוונה באמת לתסרוקת מורכבת ומסובכת המתאימה לשיער ארוך, מה שהולם יותר את הפשוט. הפירושים של הר"ן והרמב"ם שהוזכרו למעלה מתאימים הן לשיער קצר והן לשיער ארוך, אבל לא מפרשים את המונח 'לולייני' דווקא. אם בשיער ארוך עסקינן, ייתכן שהתסרוקת באמת הייתה לוליינית או ספירלית. במקרה כזה, היהודים בבבל אולי התנגדו לתסרוקת מפוארת ומהודרת שעלתה בכסף רב, אבל אין לדעת אם התנגדו לשיער גברי ארוך בכלל.

כשהשיער – ארוך או קצר – התלכלך, היו צריכים לרחוץ ולחפוף אותו. הלל, למשל, חפף את ראשו מדי ערב שבת בביתו, ולא בבית מרחץ. לא כתוב היכן עשה זאת בביתו, וכיצד עשה זאת ובמה חפף את ראשו. כל הידוע מהמסורת הוא שהיה עליו 'להתעטף' כדי לצאת מביתו כשהפריעו לו באמצע החפיפה.⁴¹ האגדה מספרת שגם אבישי בן צרויה (שמואל ב' ב, יח), אחיהם של יואב ועשהאל, חפף את ראשו בערב שבת והשתמש בארבע גרבי מים (בבלי, סנהדרין צה ע"א). אומנם במסורת זו מופיעה כמות המים שאבישי השתמש בה לכאורה, אבל היות שקשה לדעת

38 בבלי, מועד קטן יד ע"ב – טו ע"א; כד ע"ב; כז ע"ב; מסכת שמחות ג, ט.

39 ראו D. Favro and C. Johanson, 'Death in Motion: Funeral Processions in the Roman Forum', *Journal of the Society of Architectural Historians* 69 (2010), pp. 12–37 (p. 36 n. 83)

40 ראו F. Shirazi, 'Men's Facial Hair in Islam: A Matter of Interpretation', G. Biddle-Perry and S. Cheang (eds.), *Hair: Styling, Culture and Fashion*, Oxford 2008, pp. 111–122 (p. 114)

41 בבלי, שבת ל ע"ב – לא ע"א; כלה רבתי ט, ג.

כדיוק באיזה כלי מדובר, והאם הגרב היא כלי, ומה היא מידת הקיבול של הגרב, קשה לשער את כמות המים בארבע גרביים. כנראה כוונת המסורת היא להדגיש שמדובר בכמות גדולה של מים.⁴² סביר שרוב הגברים שחפפו את ראשם, בערב שבת או בכל יום אחר, לא הרשו לעצמם לבזבז כמויות גדולות של מים, ובמקרה הטוב המסורת מתייחסת לאליטה הגברית. חפיפת הראש בערב שבת נקבעה עם הזמן כהכנה לשבת המחויבת על פי ההלכה.⁴³

אם כן, את השיער שטפו במים. אבל במה רחצו אותו? חומרי הרחיצה והחפיפה היו כנראה לא עדינים ביותר. מי שעסק בעבודה פיזית קשה ומלוכלכת, חפף לפעמים את ראשו בנתר, מינרל אלקלי, ששימש גם לכביסה ולהורדת כתמים, או בשתן, חומר שהשתמשו בו לצרכים רבים מאוד, וכיניהם גם ניקוי וכנראה גם חפיפה (תוספתא, בבא מציעא יא, לב).⁴⁴ לפעמים הוסיפו קצת שמן לנתר, אבל תערובת כזאת הייתה יכולה להקשות על סירוק השיער לאחר החפיפה, בייחוד לבעלי שיער ארוך.⁴⁵ עוד השתמשו בחול רטוב כמרכיב בחפיפה, והחול עזר בהפרדת השערות זו מזו בעת החפיפה. ייתכן שהשתמשו גם בחול יבש, שפעל בצורה דומה. סוגים שונים של אדמה וחומר שימשו אף הם כחומר לחפיפה. חומרים אלה כמובן לא היו עדינים, ולכן נאסר על הנזיר לחפוף בחומרים שגרמו לנשירת שיער בזמן הניקוי והרחיצה (משנת נזיר ו, ג).⁴⁶

42 אם הגרב הייתה בנפח של סאה, כפי שיש מפרשים, הרי מדובר בכמות של כ-14 ליטר. כפולה של ארבע מצביעה על כמות מים עצומה! אם מפרשים גרב כחבית, הרי תלוי בגודל של החבית, וכך גם אם נפרש כנוד מים.

43 ראו שולחן ערוך, או"ח רס, א בעניין רחיצה, חפיפה, סירוק זקן, תספורת ונטילת ציפורניים בערב שבת. לדיון נוסף חדש על חפיפה, אומנם בעיקר של נשים, ראו C. H. Cosgrove, 'The Requirement in Apostolic Tradition 21:5 That Women "Loose" Their Hair before Entering the Waters of Baptism', *Early Christianity (Gender and the Body [of Christ])*, 9:3 (2018), pp. 275–297 (pp. 284–287)

44 על השימושים הרבים בשתן במהלך ההיסטוריה ראו M. Kumar, 'From Gunpowder to Teeth Whitener: The Science Behind Historic Uses of Urine', *Smithsonian Com* (August 20, 2013) (<https://www.smithsonianmag.com/science-nature/from-gunpowder-to-teeth-whitener-the-science-behind-historic-uses-of-urine-442390/>) Last accessed on 7 April 2020. על השימוש בשתן (ובדם נידה) כדי להפריד בין גושי חמר מים המלח שנדבקו זה לזה ולדופנות סירות ראו למשל יוסף בן מתתיהו, מלחמת 4.480.

45 ראו שוורץ, נשים, עמ' 353.

46 וראו גם ירושלמי, נזיר ו, ג (נה ע"ב). עד היום יש רכיבי חול, אדמה וחמר, בדרגות אלה או אחרות של רטיבות, המשמשים כמרכיב מרכזי בשמפו או בחומרי ניקוי פנים וכיוצא בהם.

כיסוי ראש

נשים בעולם היווני-הרומי, מבוגרות ונשואות, ולעיתים רבות גם צעירות, כיסו את שיער ראשן בפרהסיה.⁴⁷ המצב לגבי הגברים בעולם הרומי, כולל הגברים היהודים, היה שונה. כך, למשל, בתבליטים מדורא אירופוס נראים כל הגברים היהודים, מלבד המלכים, גלויי ראש. אצל הנוצרים היה כך כנראה גם בעת תפילה. לפי האיגרת הראשונה של פאולוס אל הקורינתיים (א' יא, 2-16), הגבר הנוצרי היה צריך להתפלל בגלוי ראש. פאולוס מציין שכל איש המתפלל (או מתנבא) וראשו מכוסה מבזה את ראשו. בכך אולי ביקש פאולוס להבדיל בין תפילת הגברים הנוצרים הרצויה לבין הנוהג הפגאני, שלפיו הגברים, שבדרך כלל היו גלויי ראש, אכן כיסו את ראשם בעת הקרבת קורבן.⁴⁸ בארץ ישראל רוב הגברים, יהודים ופגאנים, לא כיסו את ראשם, אלא אם הייתה לכך סיבה מיוחדת. במזג אוויר סוער, למשל, היה אפשר לנצל את הטלית, הבגד החיצוני, ולכסות את הראש: 'אנשים זימנין דמיכסו ראשיהו וזימנין דמגלו רישיהו' (בבלי, נדרים ל ע"ב). היו כמובן גם כאלה שחבשו בכל זאת כובע מדי פעם ברחבי העולם היווני-הרומי, וגם יהודים נמנו מדי פעם עם חובשי כובעים.⁴⁹

אבל לרוב הגבר היהודי הארץ ישראלי לא הלך בכיסוי ראש. המקורות שמעדיים על כיסוי ראש הם בעיקר בבליים ומשקפים את הנוהג בכבל.⁵⁰ שם כנראה היה יותר מקובל שהגבר היהודי יכסה את ראשו, אולי מפני שהגבר היהודי בכבל גידל שיער ארוך יותר מאשר חברו בארץ ישראל, ושמא ביקש להגן על השיער.⁵¹ הגבר

47 ראו, שורץ, נשים, עמ' 342-349.

48 C. L. Thompson, 'Hairstyles, Head-Coverings, and St. Paul: Portraits from Roman Corinth', *The Biblical Archaeologist* 51 (1988), pp. 99-115. השוואת שולחן ערוך, או"ח ח, ב: 'ונכון שיכסה ראשו בטלית'. אומנם הכוונה היא בנוסף לכיפה, אבל למרבה האירוניה, ההלכה אימצה דווקא את הנוהג הפגאני. לגבי כיסוי ראש בעת תפילה יהודית ראו בהמשך לגבי כבל.

49 S. J. D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Berkeley-Los Angeles-London 1999, בעמ' 30 הערה 18.

50 על כיסוי הראש בכלל ראו, C. Hezser (ed.), 'Clothing', D. Shelezing-Katsman, *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, Oxford 2010, pp. 362-381 (at pp. 371-374).

51 ראו בבלי, עירובין פד ע"ב: 'ודילמא כשרבים מכתפין עליו ככומתא וסודרא', וראו רש"י שם, ד"ה 'ככומתא וסודרא': 'זמיהו לכומתא וסודרא יזו כשבני אדם עייפין בימות החמה נוטלין כובעיהו וסודרין מראשיהו עד שיפוח רוח בהן'. בימים החמים חבשו בכבל כומתות וסודרין נגד השמש, אבל לפעמים הורידו אותם, מן הסתם בגלל הזיעה וחזרו לחבוש אותם כשהתקררו במקצת. על 'כומתא' ראו סוקולוף, מילון, ערך 'כומתא', עמ' 563: a large hat

היהודי בכבל גם כיסה את הראש מסיבות מיוחדות, למשל כסימן לאבלות. אפשר היה לעשות זאת גם בעזרת הטלית, בלי כובע, כפי שעשה רב נחמן שכיסה את ראשו ואת זקנו (בבלי, מועד קטן כד ע"א). היו כאלה שכיסו את ראשם בעת ברכה על הכוס, כגון רב אסי שכיסה את ראשו בסודר (בבלי, ברכות נא ע"א).⁵² לפעמים 'גברא רבה', אדם חשוב, כגון רב כהנא, לא היה יוצא בלי סודר על ראשו (בבלי, קידושין ח ע"א),⁵³ וכך נהג גם צורבא מרבנן (בבלי, פסחים קיא ע"ב), על אף שהיו כאלה מקרב החכמים שהקפידו על כיסוי ראש רק כשהיו נשואים. רב המנונא הופיע לפני רב הונא בלי סודר על ראשו, ורב הונא גער בו שלא יחזור אליו עד שיתחתן, זאת אומרת שיחזור עם כיסוי ראש (בבלי, קידושין כט ע"ב). היו תלמידי חכמים שדרשו מפשוטי העם שיכסו את ראשם כשהם עוברים לידם (בבלי, קידושין לג ע"א). רב הונא בריה דרב יהושע לא היה הולך ארבע אמות בגילוי ראש באומר: 'שכינה למעלה מראשי'.⁵⁴ אם כן, הגבר הארץ ישראלי, בעל השיער הקצר, בדרך כלל נמנע מכיסוי ראש. תלמידי חכמים בבליים, מן הסתם בעלי שיער ארוך יותר מחבריהם שבארץ ישראל, החלו לכסות את ראשם כמנהג, ולאט לאט הפך המנהג למציאות מקובלת בכבל על כולם. ושמא הברלים אלה, והצורך לכסות את ראש הגבר בכבל, נבעו מכך שגם השיער הארוך של הגבר היה יכול לגרום להתעוררות מינית בדומה לשער האישה?⁵⁵ דרך אחת להילחם במיניות ששיער הארוך הייתה לגלחו, כפי שעשה הנזיר. דרך אחרת הייתה לכסות את השיער בדומה לאישה.

52 ראו סוקולוף, מילון, בערך 'סודרא, סודרא', עמ': scarf, a long rectangular piece 792 of cloth usually wrapped around the head

53 בפדיון הבן לקח רב כהנא מאבי הילד סודר במקום חמישה סלעים כסף.

54 בבלי, קידושין לא ע"א; שבת קיח ע"ב. השוו שולחן ערוך, או"ח ב, ו. כיסוי ראש לגבר, חבישת כיפה או כובע, כל אלה התחילו כמנהג חסידות בכבל, כדי לעורר יראת שמיים או למנוע חטא וגורל רע (בבלי, שבת קנו ע"ב). על המשך התפתחות המנהג ראו א' רזון, 'בירור בדין כיסוי הראש לגברים', שמעתין 157 (תשס"ד), עמ' 114-124.

55 על האישה ראו בספרות שצוינה בהערה 3 למעלה. על המיניות שבשיער גברי ארוך ראו למעלה על הנזיר הצעיר, שפגש שמעון הצדיק, שגילח את שערו השופע והמתולתל (תוספתא, נזיר ד, ז; ירושלמי, נדרים א, א ו' ע"ד; נזיר א, ה ונא ע"ג; בבלי, נדרים ט ע"ב; נזיר ד ע"ב; ספרי, נשא כב; מ"י, כהנא, ספרי במדבר, מהדורה מבוארת, ירושלים תשע"א, כרך א, עמ' 59-60).

זקן

לבעלי זקן, הזקן הוא שעושה את האדם.⁵⁶ בעולם העתיק הזקן הביע לפעמים עמדות פוליטיות. עד לימיו של אלכסנדר מוקדון היו הגברים היוונים בעלי זקן. מימיו של אלכסנדר, כנראה בהשפעת גורמות מקדוניות, החלו היוונים לגלח את הזקן, אם כי חלק מהפילוסופים באותו זמן נמנעו מלעשות כך.⁵⁷ בעולם ההלניסטי-היווני הפך הזקן לסמל לאינטלקטואל, לאדם שראה בגידול זקן סמל לארגון ולסדר בעולם,⁵⁸ וכך היה המצב גם בתקופה הרומית. אולי הדיטות ובני אצולה גידלו זקנים וגילו אותם מפעם בפעם, על פי צו האופנה המשתנה, אבל הפילוסופים גידלו וטיפחו זקנים. חלק מן האסכולות טיפחו את הזקנים, ובחלקן הזקנים היו לא מטופחים ולעיתים אף פרוצים ומלוכלכים. גם נפח הזקן וצורתו השתנו מאסכולה לאסכולה,⁵⁹ והיה אפשר לדעת לאיזו אסכולה השתייך הפילוסוף על פי זקנו. קבוצות פחות אינטלקטואליות יותר כריזמטיות גידלו זקנים לבנים ארוכים מאוד וטיפחו שיער ארוך ורחוץ.⁶⁰

56 ראו לדוגמה את שיר השבח שחיבר הרב שמולי בוטח לזקן שלו, שבו הוא מתאר את הזקן כהתגלמות הישות האישית-הדתית שלו. 'הזקן זה הוא': https://www.huffpost.com/entry/to-beard-or-not-to-beard-_b_1165399

57 ראו אולדסטון-מור, זקן, עמ' 38-62. בעבר סברו שאלכסנדר אסר גידול זקן משיקולים צבאיים, כדי למנוע מהאויב לתפוס בזקן של החיילים, אבל אין דעה זו מקובלת היום. סביר יותר שאלכסנדר ביקש להידמות לגיבורים או לאלים, כגון הרקולס ואכילס, שהיו ידועים כקצרי זקן או מגולחים, ולא להידמות לאלים כגון זאוס בעל הזקן הארוך או פוסידון. אכילס מתואר באומנות כצעיר יפה ומגולח, המקרין הומור-ארוטיות. הוא היה *kalos*, יפה. הרקולס צויר מלכתחילה כבעל זקן ארוך ועבה, אבל במשך הזמן הזקן נעלם מתיאוריו. ראו אולדסטון-מור, שם, עמ' 44-45.

58 ראו זנקר, מסכת סוקרטס, עמ' 108.

59 שם, עמ' 176-267.

60 שם, עמ' 260. וראו שם, עמ' 297 על ישוע. הדמויות המייצגות את ישוע מבוססות על הנורמות של העולם ההלניסטי-הרומי ולא של העולם היהודי.

איור 4. פסל רומי מברונזה. פילוסוף. המאה הראשונה לפנה"ס. מבוסס על פסל הלניסטי מהמאה השלישית לפנה"ס. השיער קצר עד בינוני, מתולתל במקצת. הזקן בינוני עד ארוך ומטופח (אוסף מוזיאון המטרופוליטן, ניו יורק, <https://collectionapi.metmuseum.org/api/collection/v1/iiif/248466/1419503/main-image>)

גם בעולם היהודי היה לזקן מקום של כבוד, ולפעמים הוא ייצג את האדם עצמו. כך, למשל, הנאה ממישהו על חשבון מישהו אחר מתוארת כהנאה מזקנו (של האחר), כשהזקן מסמל את האדם.⁶¹ הזקן נחשב לסמל הגבריות, כּמה שמבדיל בצורה חד-משמעית בין גבר לאישה, שלא היה לה זקן, כמובן (בבלי, נזיר נז ע"ב). יוצא דופן היה יופיו של גבר יהודי שלא היה בעל זקן, כגון ר' יוחנן, שנודע ביופיו. היופי של גבר נטול הזקן נחשב כמעט נשי ואפילו הומו־ארוטי (בבלי, בבא מציעא פד ע"א). מדין תורה אסור לגלח או להסיר את הזקן. בעולם היהודי גילוח הזקן נחשב כמשקף מעמד של עבדות או שפלות, ולכן ברור שרוב הגברים היהודים היו בעלי זקן.⁶² הסירו את הזקן רק במקרה של אונס. למשל במקרה של שרפה שאחזה בזקן

61 'הנית לשבי מן דיקני' (בראשית רבה עב, ג, עמ' 838).

62 לגבי איסור גילוח זקן ראו ספרא, קדושים פרשה ג, פרק ו, ד-ו; משנה, מכות ג, ה; בבלי, מועד קטן כ ע"א-ע"ב. בעניין זיהוי חמש פאות הזקן שאסור לגלח אותן ראו שולחן ערוך, יו"ד קפא, בייחוד סעיף יא. הזקן המשיך להיות סממן אתני־דתי של יהודים ושל היהדות. ראו למשל A. Kamczycki, 'Orientalism: Herzl and His Beard', *Journal of Modern Jewish Studies* 12:1 (2013), pp. 90–116

(ובשער הראש; בבלי, סנהדרין צו ע"א). גבר שלא היה יכול לגדל זקן, כגון סריס (בבלי, יבמות פ ע"ב), לא נחשב גבר,⁶³ ואף נמנעה ממנו האפשרות לקיים מצוות מסוימות שדרשו מעמד ברור של גבריות. חזן לא עבר לפני התיבה בבית הכנסת וכוהן לא עלה לדוכן עד שנתמלא זקנם והיו לגברים. לדעת רבי יהודה זה לא קרה לפני גיל עשרים.⁶⁴ רב חונה לא התיר לזלדקן, מי שזקנו היה דק וקלוש, לעלות לדוכן, היות שהוא החשיב זקן שכזה כמום,⁶⁵ וזאת על אף שהיה ברור שהכוהן הזלדקן אינו סריס, אלא פשוט מי שלא היה מסוגל לגדל זקן עבה, כמו רבי נחמן, למשל, שהיו לו רק 'סיכי דיקנא', שערות מעטות בזקן (בבלי, יבמות פ ע"ב). יש שהתירו לכוהן כזה לעלות לדוכן במקום מושבו, היות שהוא היה מוכר שם וידעו שאינו סריס (ירושלמי, תעניות, שם). החוכמה העממית הגדירה 'זלדקן קורטמן', מי שממלמל, ואילו 'עברדקן [בעל זקן עבות] סכסן', או בעל גאווה (בבלי, סנהדרין ק ע"ב).⁶⁶ אם כן, בעל הזקן הדק סבל מחוסר ביטחון ונטה למלמל או לדבר לא ברור. בעל הזקן העבה, שחשב את עצמו 'גבר גבר' היה בעל גאווה ורברכן. מי שהייתה לו פסוקת בזקן, כלומר זקנו מחולק ומפוצל, נחשב לערמומי (בבלי, סנהדרין, שם).⁶⁷

63 D. A. Puts, 'Beauty and the Beast: Mechanisms of Sexual Selection in Humans', *Evolution and Human Behavior* 31:3 (2010), pp. 157–175 (https://putslab.la.psu.edu/documents/puts_10_beautybeast.pdf).

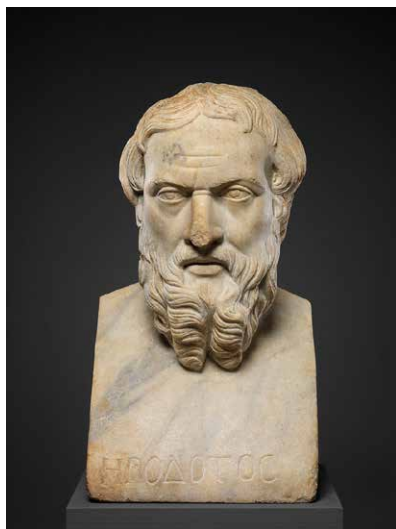
לעיתים העיר זקן ארוך על רמה גבוהה יותר של טסטוסטרון (testosterone), והדבר הפך את הגבר יותר מושך לאישה וכן זוג יותר טוב.

64 ירושלמי, סוכה ג, יב (נד ע"א); מסכת סופרים יד, י"ג.

65 ירושלמי, תעניות ד, א (סז ע"ב); מגילה ד, ח (עה ע"ג).

66 ראו סוקולוף, מילון, ערך 'זלדקן', עמ' 414, *thin bearded man*; שם, 'קרטמן', *murmurs*. ראו גם בערך 'עברדקן', עמ' 840, *one having a thick beard*; וערך 'סכסן', *a braggart*.

67 שביל בזקן בדרך כלל אינו רצוי לבעל הזקן והוא ינקוט דרכים שונות למנוע את התופעה או לתקן אותה: https://www.reddit.com/r/beards/comments/82cgpz/beard_keeps_parting_help/ עם זאת, יש אופנות סירוק זקן שיש בהן שביל, למשל [French Fork](https://www.realmenrealstyle.com/french-fork-beard/). בעל השביל נחשב ערמומי, לפחות לפי רש"י על אתר, היות שהשביל נגרם ממיכת הזקן לשני כיוונים בעת שבעל הזקן חושב ומתלבט.

איור 5. פסל רומי משיש מהמאה השנייה של ההיסטוריון היווני הרודוטוס (484–425 לפנה"ס), העתק של פסל יווני עשוי ברונזה מהמאה הרביעית לפנה"ס). שערו ארוך יחסית ויש לו פסוקת באמצע. זקנו ארוך ומטופח ואף בו פסוקת באמצע (אוסף מוזיאון מטרופוליטן, ניו יורק, <https://collectionapi.metmuseum.org/api/collection/v1/iiif/245829/1363766/main-image>)

הזקן נחשב ל'הדרת פנים' של הגבר היהודי. הזקן, ולא שער הראש, סימל כוח גברא שאפשר הולדת ילדים והקמת משפחה (בבלי, שבת קנב ע"א).⁶⁸ הסריס היה יכול אומנם לגדל שער ראש, אבל לא את הזקן, בדיוק כפי שלא היה יכול להוליד ילדים. מי שהיה מספיק מבוגר לגדל זקן היה כבר מבוגר מכדי שימנו לו אפוטרופוס אם התייתם (בבלי, בבא מציעא לט ע"א).

וכמה ארוך היה הזקן? קשה מאוד לקבוע. לפי מסורת בבליית אחת, הזקן היה כנראה ארוך עד כדי כך שהיה אפשר לתפוס אותו, ואם התופס לא התרפא היה אפשר לשחרר את הזקן רק על ידי גזיתו במספריים (בבלי, בבא בתרא נח ע"א).⁶⁹

68 המושג 'הדרת פנים זקן' מובא בסוגיה במסגרת החלפת גינויים ועקיצות בין רבי יהושע בן קרחה, הקירח, לבין סריס עלום שם. על אף שרבי יהושע היה קירח, היה לו זקן, סמל הגבריות וכוח הגברא, שהיה חסר לסריס. ראו גם קהלת רבה (וילנא) פרשה י, ו. במקבילה זו מחליף ר' עקיבא, שגם הוא היה קירח (בבלי, בכורות נח ע"א) את ר' יהושע בן קרחה. 69 רב טבי בר מתנה (שעל פי המסורת כבר נפטר) תפס את זקנו של מגוס פרסי ולא הרפה, ואביי נאלץ לגזור את הזקן של המגוס במספריים. שנה קודם לכן, תפס המגוס את זקנו של רב מתנה בעת שחיטט בקברו.

מקורות ארץ ישראליים, או כאלה שמנסים לשקף את המציאות בארץ ישראל, מעידים על קיצור הזקן, בייחוד לקראת שבת וחג. זקן כזה לא היה אפשר לתפוס בקלות.⁷⁰ בהתאם לכך מסופר שבעל דין, יהודי שעומד לפני בוראו בימים הנוראים, היה לובש לבן ומגלח (= מקצר) את זקנו, בניגוד למקובל בעולם, שבעל דין מגדל את זקנו ולובש בגדים שחורים (ירושלמי, ראש השנה א, ז [נו ע"ב]).⁷¹

איור 6. פסל שיש של גבר רומי, 150-175 לספירה. לגבר שיער ארוך מתולתל ומטופח וזקן קצר, והוא אינו נמנה עם חוגי הפילוסופים (אוסף מוזיאון מטרופוליטן, ניו יורק, <https://collectionapi.metmuseum.org/api/collection/v1/iiif/256911/1448043/main-image>)

האם כולם קיצרו את זקנם בכלל, ובפרט לפני חג ושבת? המקורות מעידים על ר' אלעזר בן עזריה וחכמים 'מגודלי' זקן שהיו נגד ה'משחיתים'.⁷² מקורות אלה אינם מעידים על גודל הזקן של 'מגודלי הזקן', ואין זה ברור מן המקורות מי הם 'המשחיתים'. זיהוי המשחיתים חשוב גם לעניין הזקן, ולכן אתחיל בדיון בהם. יש שחשבו שהם היו 'המינים', שהיו מתגלחים, אבל אין כל ראיה לכך שיהודים נוצרים

70 ראו שוורץ, תספורת וספר, עמ' 16*-22* (= the neatness imperative).

71 ראו S. Lieberman, 'Roman Legal Institutions in Early Rabbinics and in the Acta Martyrium', *Jewish Quarterly Review* 35 (1944), pp. 1-57 (at pp. 10-11, n. 61)

72 תוספתא, ברכות א, ד; ירושלמי, ברכות א, ג (ג ע"ב); ספרי דברים, ואתחנן פסקא לד; בבלי, ברכות יא ע"א.

אוּ מִיָּנִים אַחֲרֵים גִּילְחוּ אֶת הַזְקֵן.⁷³ אִפְשָׁרוֹת אַחֲרֵת הִיא שְׂבֵאֲרֵץ יִשְׂרָאֵל הָיוּ חֲכָמִים שֶׁקִּיצְרוּ אֶת זָקְנָם, בְּדַרְכֵים מִקְּוִבְלוֹת עַל פִּי הַהִלְכָה, וְעַל פִּי נִרְמוֹת שְׁתִּימָרְתִּי בַּפְּסָקָה הַקּוֹדֶמֶת.⁷⁴ הֵם לֹא נִבְדְּלוּ מִגְּבָרִים אַחֲרֵים שֶׁקִּיצְרוּ אֶת זָקְנָם מִמוּעַד לְמוּעַד. וְאֵף עַל פִּי כֵן, דְּוִיקָא חֲכָמִים אֱלֹהִים נִקְרָאוּ 'מִשְׁחִיתִים', הָיוּת שְׂאִימְצוֹ מַה שְּׁהִיָּה מִקְּוִבֵל בְּעוֹלָם הָאֹפֹנָה הַרּוּמִי, לְקַצֵּר וּלְטַפַּח אֶת הַזְקֵן. הַחֲכָמִים 'מְגוֹרְלֵי זָקֵן' הַתִּנְגְּרוּ לְמַה שַׁעֲשׂוּ חֲכָמִים אֱלֹהִים, 'מְקוֹצְרֵי זָקֵן'. אִפְשָׁרוֹת אַחֲרֵת הִיא שֶׁר' אֲלַעְזֹר בֶּן עֲזַרְיָה הַתִּנְגַּד לֹא רָק לְחֲכָמִים שְׂאִימְצוֹ מִנְהַג זֶה אֲלֵא לְכָל אֶחָד, יְהוּדִי אוּ נֹכְרֵי שֶׁקִּיצְרָו זָקֵן. בְּכַךְ מֵעִיד עַל עֲצֻמוֹ ר' אֲלַעְזֹר שֶׁהוּא מְגַדֵּל זָקֵן, בְּדִוִיק כְּמוֹ הַפִּילוֹסוֹפִים בְּעוֹלָם הַיּוּנָנִי-הַרּוּמִי, שֶׁגִּידְלוּ אֶת הַזְקֵן וְלֹא קִיצְרוּ אוֹתוֹ.⁷⁵ דְּוִיקָא בְּמִקְרָה זֶה דַּחָה ר' אֲלַעְזֹר מִנְהַג מִקְּוִבֵל אַחַד וְקִיבֵל מִנְהַג פּוֹפּוֹלָרִי אַחֵר, אֲלֵא שֶׁהִמְנַהֵג שֶׁקִּיבֵל הִיָּה מִנְהַגֵּם שֶׁל תִּלְמִידֵי חֲכָמִים וּפִילוֹסוֹפִים. נִרְאֵה אִפּוֹא שֶׁבַּהֲתִנְגְּדוֹת שֶׁל ר' אֲלַעְזֹר כִּאֵן יֵשׁ יוֹתֵר הַתִּנְשָׁאוֹת חֲבֵרְתִית מֵאִשֵּׁר הַתִּנְגְּדוֹת דְּתִית-חֲבֵרְתִית לְאֹפֹנָה לֹא יְהוּדִית שֶׁל 'הַמִּשְׁחִיתִים'.

וְאֵם נִחְזָר לְשִׁאלַת אוֹרֵךְ הַזְקֵן, נֹכֵחַ לְשִׁאוֹל אֵם הִיָּה אוֹרֵךְ רְצוּי לְזָקְנוֹ שֶׁל תִּלְמִיד חֲכָם? הֵאֵם תִּלְמִיד חֲכָם כְּמוֹ ר' אֲלַעְזֹר בֶּן עֲזַרְיָה הִיָּה יִכּוֹל לְקַצֵּר אֶת הַזְקֵן בְּצוּרָה כְּלִשְׁהִי? הֵאֵם הָיוּ הַבְּדִלִים בֵּין אֲרֵץ יִשְׂרָאֵל לְכָבֵל? הַהִלְכָה שֶׁהִזְכַּרְתִּי לְמַעֲלָה דִּנְהָ בְּאוֹפֵי הַזְקֵן שֶׁל כּוֹהֵן שַׁעֲלָה לְדוֹכֵן אוּ שֶׁל בַּעַל תְּפִילָה, וְלִמְעַשֶׂה הַתִּיַּחֲסָה לְשִׁאלָה הֵאֵם הִיָּה הַזְקֵן שֶׁלֵּהֵם אֲרוֹךְ מִסְפִּיק אוּ מֵלֵא מִסְפִּיק כְּדֵי שֶׁבַּעֵל הַזְקֵן יִיחַשֵׁב לְגִבְרָה. אִיָּן הַתִּיַּחֲסוֹת בַּהִלְכָה לְשִׁאלָה הַכְּלָלִית הֵאֵם עַל תִּלְמִיד חֲכָם לְהִיוֹת בַּעַל זָקֵן. אֲבָל בַּהֲתַחֲשֵׁב בְּכַךְ שֶׁמְעַט מְאוּד גְּבָרִים בַּחֲבֵרָה הַיְהוּדִית הָיוּ נְטוּלֵי זָקֵן, מִסִּיבָה כְּלִשְׁהִי, סְבִיר שֶׁרוֹכֵם שֶׁל חֲז"ל הָיוּ בַּעֲלֵי זָקֵן, גַּם אֵם לֹא הִיָּתָה דְרִישָׁה רְשִׁמִית כִּזָּאת. גְּבָרִיוֹת כְּנִרְאָה לֹא הִיָּתָה תְּנָאֵי מוֹקֶדֶם לְכִנְיָסָה לְעוֹלָם הַתּוֹרָנִי, כְּפִי שֶׁרָאִינוּ לְמַעֲלָה לְגַבֵי ר' יוֹחָנָן. בְּסוֹפוֹ שֶׁל דְּבַר, אִיָּן הַתִּיַּחֲסוֹת בְּרוּרָה לְגַבֵי גוֹדֵל הַזְקֵן שֶׁל הַחֲכָם, בְּנִיגוּד גְּמוּר לְפִילוֹסוֹף אוּ לְאִינְטֵלְקְטוּאֵל בְּעוֹלָם הַיּוּנָנִי-הַרּוּמִי.⁷⁶

אֵם כֵּן, אֲצַל חֲז"ל אִיָּן בְּצוֹנֵת הַזְקֵן וּבְטִיפּוּחוֹ כְּדֵי לְהַצְבִיעַ עַל הַמְעַמֵּד בְּמִרְכּוֹ תּוֹרָנִי זֶה אוּ אַחֵר, אוּ בְבֵית מִדְרַשׁ זֶה אוּ אַחֵר, בְּנִיגוּד לְעוֹלָם הַיּוּנָנִי-הַרּוּמִי.⁷⁷ יִתְרָה מְזוֹ, הַזְקֵן כְּנִרְאָה לֹא נִחְשֵׁב לְמֵאֲפִיָּן חֲשׁוֹב שֶׁל תִּלְמִיד חֲכָם. כֵּךְ אֲנוּ מוֹצֵאִים בְּדֶרֶךְ אֲרֵץ זוֹטָא ה', ג', לְגַבֵי הַדְּבָרִים שֶׁבָּהֵם נִיכַר תִּלְמִיד חֲכָם: '...בְּכִיסוֹ, בְּכּוֹסוֹ, בְּכַעֲסוֹ, בְּעִטְפָתוֹ, וּישׁ אוֹמְרִים אֵף בְּדִיבּוּרוֹ'. תִּלְמִיד חֲכָם חַיִּיב לְהַקְפִיד עַל לְבוּשׁוֹ. הַבְּגָדִים

73 עַל פִּירוּשֵׁים שׁוֹנִים לְמוֹשֵׁג 'מִיָּן' רָאוּ A. Schremer, *Heresy, Christianity and Jewish*

Identity in Late Antiquity, Oxford 2010

74 רָאוּ שׁוּרֵץ, תְּסַפּוֹרַת וּסְפָר.

75 זִנְקָר, מִסְכַּת סוֹקְרַטְס, עִמ' 176-267.

76 ש.ב.

77 ש.ב.

לא חייבים להיות מהודרים מאוד, אבל עליהם להיות נקיים והולמים את המעמד של תלמיד חכם, ובייחוד כשהופיע בפרהסיה.⁷⁸ אבל אין בכלל במקור זה אזכור או התייחסות לגודל הזקן או לדרך טיפוחו. כפי שראינו למעלה, הזקן היה 'הדרת פנים' של הגבר היהודי, כנראה גם הדיוט וגם חכם, וכולם התייחסו לזקן בכבוד ופעלו על פי ההלכה ועל פי הנורמות המקובלות בכלל לגבי גודל הזקן. רוב החכמים לא ראו אפוא בטיפוח הזקן משהו שמאפיין דווקא את מעמדם כחכמים, בניגוד לבגדים או להתנהגות בציבור.⁷⁹ קביעה זו סותרת כמובן במקצת מה שהוסבר למעלה לגבי 'מגודלי זקן', אבל אין לדעת כמה כאלה היו ומה היה מעמדם, והאם האופנה שלהם עברה מן העולם. כמובן, אופנה גם מתפתחת ומשתנה במשך הזמן.

איורים 7-8. ציורים (של המתים) על ארונות קבורה מעץ, מפיוס שבמצרים. הראשון (בתמונה הימנית) מלפני 300 לפנה"ס הוא של גבר בעל שיער וזקן קצרים ומטופחים. השני (בתמונה השמאלית) מהמאה השנייה לספירה, של גבר בעל שיער ארוך, מתולתל ומטופח וזקן בינוני פחות מטופח (שני הציורים מתוך ויקי קומנס. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fayum-22>. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Homme_avec_barbe,_portrait_fun%C3%A9raire,_Fayoum,_%C3%89gypte.jpg)

78 ראו D. Sperber, *A Commentary on DERECH EREZ ZUTA, Chapters Five to Eight*, Ramat Gan 1990, pp. 11–12, 29–35. שפרבר מביא את כל המקבילות ודן באריכות בתכונות האלה.

79 לדיון מפורט בבגדי תלמידי חכמים ראו מאמרי J. Schwartz, 'Clothes Make the Jew: Was There Distinctive Jewish Dress in the Greco-Roman Period?', A. J. Batten and K. Olson (eds.), *Dress in Mediterranean Antiquity*, London 2021 (pp. 247-256)

שפם

השפם הוא השיער שמעל השפה העליונה של הפה, ומבחינה טכנית הוא נחשב חלק מהזקן. בדרך כלל מגדלי זקן גידלו גם שפם, אבל לא כולם.⁸⁰ השפם נחשב כממוקם במחצית הפנים, ומי שביקש לכסות את פניו – הצרוע, האבל, מי שמתבייש ועוד – נחשב כמי ש'על שפם, יעטה',⁸¹ זאת אומרת מכסה את פניו עד השפם. כך היה כנראה מנהג האבלות ביהדות בכל: 'וכל עטיפה שאינה כעטיפת הישמעאלים אינה עטיפה' (מועד קטן כד ע"א), שהובן ככיסוי הפנים עד השפם.⁸² חז"ל כללו לפעמים גם את כיסוי הראש והשיער כחלק מ'עוטים על שפם', מה שהתאים לאבל או למי שכיסה את פניו מפני הבושה.⁸³

קרחת

הקרחת נחשבה למום שפסל את הכוהן מעבודתו (משנה, בכורות ז, ב), והכוונה היא לא לבעל קרחת רגילה אלא למי 'שאינן לו שטה של שיער מקפת מאזן לאזן', זאת אומרת מי שהוא קירח בחלק העליון של הצוואר, מאוזן לאוזן.⁸⁴ הכוונה לא הייתה לשיער הראש. קרחת שהייתה תוצאה של הזדקנות או של סיבה טבעית אחרת שגרמה לנשירת השיער לא נחשבה למום. הקרחת המתוארת במשנה, שפסלה כוהן, נחשבה כנראה כתופעת לוואי של מחלה או כתוצאה של מחלה, ולפעמים גם טימאה את מי שסבל ממחלה כזאת.⁸⁵ כך, ה'קרחת' וה'גבחת' (ויקרא יג, מ-מד) נחשבו לסימנים ברורים של מחלות עור למיניהן.⁸⁶ לפעמים אדם גרם לעצמו שהשיער שלו ינשור

80 על השפם בהיסטוריה ראו אולדסטון-מור, זקן.

81 ויקרא יג, מה; יחזקאל כד, פסוקים יז, כב; מיכה ג, ז.

82 ראו ר' כשר (עורך), יחזקאל עם מבוא ופירושו, כרך ראשון, פרקים א-כד, תל אביב-ירושלים 2004, עמ' 484.

83 ספרא תזריע, פרשת נגעים פרשה ה, יב, ז; ירושלמי, מועד קטן ג, ה (פב ע"ד); בבלי, מועד קטן טו ע"א.

84 ראו בבלי, בכורות מג ע"ב, 'אמר רבא ל"ש אלא שאין לו לאחריו ויש לו לפניו. אבל יש לו לאחריו – כשר, וכל שכן שיש לו לאחריו ואין לו לפניו', שזהו בעל הקרחת הרגיל, שהוא כשר.

85 ראו שורין, צבע שיער, עמ' 398-399. אסמכתא לכך יש למצוא בסוגיה בבבלי, בכורות מג ע"ב: 'אמר רבא, לא שנו שלא שאין לו לאחריו ויש לו לפניו. אבל יש לו לאחריו – כשר, וכל שכן שיש לו לאחריו ואין לו לפניו', שזהו בעל הקרחת הנורמטיבי והוא כשר. על קרחת כמחלה, ויש אפשרות שהשיער יחזור לצמוח ראו תוספתא, נגעים ג, י ופסיקתא זוטרותא (לקח טוב), ויקרא תזריע לו ע"ב, ד"ה 'וראה הכהן והנה'.

86 משנה, נגעים י; תוספתא, נגעים ג, י.

ולא יחזור לצמוח על ידי אכילה של 'נשם' (depilatory cream) או על ידי סיכתו על הראש או על הצוואר (משנת נגעים י, י).⁸⁷

נראה שלא היה קל להיות בעל קרחת בעולם העתיק, שבו לעגו לפעמים לבעלי קרחת, ובייחוד לפילוסופים קרחים. כך למשל הייתה התייחסות שלילית לרמויות או לציורים של סוקרטס שתיארו אותו כקירח. מתברר כי לא רק הקרחת של פילוסוף זה משכה אנטגוניזם. הוא נחשב מכוער, והקרחת שלו חיזקה את הדימוי הזה.⁸⁸ בדומה לסוקרטס, חלק מתלמידי החכמים המובהקים, כגון רבי עקיבא, היו ידועים כבעלי קרחת (בבלי, בכורות נח ע"א), אך אין תיאור של התייחסות שלילית כלשהי כלפיהם בגלל הקרחת.⁸⁹

רוב בעלי הקרחת היו 'שחורי ראש' לפני שהשיער שלהם נשר (משנה, נדרים ג, ח). על אף שאין לנו עדויות על ניסיונות להסתיר או לכסות את הקרחת בצורות שונות, כפי שהיה מקובל לפעמים בעת העתיקה (ועד לימינו אנו), סביר שהגבר היהודי מכל מעמד נקט טקטיקות שיער אלה מדי פעם בפעם.⁹⁰ האם תהליך ההתקרחת הראיג את הגבר היהודי ולכאורה פגע בכבודו ובגבריות שלו כפי שהיה לעיתים המצב בעולם היווני-הרומי? אין לנו מקורות על כך, בניגוד לעולם הלא יהודי, שהחשש שהיה בו מנשירת השיער השאיר רישומים רבים במקורות שנותרו לנו ממנו.⁹¹

סיכום

ניסינו לברר האם היה ייחוד באופנת השיער של הגבר היהודי בעת העתיקה? האם היה אפשר לזהות יהודי על פי התספורת, התסרוקת, אורך השיער? האם היה משהו

87 לגבי מריטה קוסמטית של שיער, בייחוד אצל נשים ראו G. Labovitz, "Even Your Mother and Your Mother's Mother": Rabbinic Literature on Women's Usage of Cosmetics', *Nashim* 23 (2012), pp. 12–34

88 ראו זנקר, מסכת סוקרטס, עמ' 34.

89 השוו מלכים ב' ב, כג, שם מתואר כי נערים לעגו לאלישע ('עלה קרח'). קשה לדעת אם לעג של נערים מעיד על גישה מקובלת. לאליהו לעגו בגלל שהיה לו שיער ארוך (פסיקתא רבתי | איש שלום | פיסקא כו, ז'יהי בעת שסרחה). קשה להתייחס לקרחת כשהיא לעצמה. הגישה לקרחת בעת העתיקה הייתה קשורה גם לשיער וגם ליופי או לכיעור של הגבר.

90 זנקר, מסכת סוקרטס, עמ' 15–16.

91 ראו Synesius Encomium Calviti (והשוו לעיל, הערה 8, שיר השבח לזקן). https://www.academia.edu/37457980/Synesius_Encomium_Calviti_Translated. by Anthony Alcock. סיניסיוס היה סופיסט פגאני בן המאה הרביעית לספירה שהתנצר והפך במשך הזמן לבישוף פתולמאיס בצפון אפריקה. יש לשער ששיר השבח הוא סאטירה או תרגיל סופיסטי, אבל אפשר לחבר סאטירה כזאת רק בחברה שמקדשת את השיער המלא והבריא ורואה בקרחת מכה קשה.

מיוחד בזקן או בשפם של הגבר היהודי? האם ההתייחסות היהודית לשער הראש ולשער הפנים הייתה מיוחדת ומבוססת על מסורת יהודית או דרישות ההלכה? לגבר היהודי היה אסור לגלח את הזקן, ולכן ספק אם היו הרבה גלוחי פנים בחברה היהודית. נראה שגם מי שהיה נטול זקן לא היה כזה מבחירה. אם כן, בדרך כלל מי שפגש אדם מגולח, כנראה פגש לא יהודי. כמו כן, היו תספורות רומיות מסוימות שהביעו רומאיות בצורה שלא הייתה מקובלת בחברה היהודית, אבל לא היו הרבה כאלה והן נועדו לאצולה. רוב היהודים לא אימצו אפוא אופנות אלה, אם כי לפעמים התירו לבני האצולה היהודית לאמץ אופנות כאלה 'מתוקף תפקידם'. מלבד מקרים מעטים אלה של אופנות לא יהודיות מובהקות, הטיפול בשיער, סירוק, התסרוקות האופנתיות וכיוצא בזה לגבי הזקן וטיפוחו התאימו למה שהיה מקובל בחברה הכללית, מה שהיה מקובל על כולם. אם היו שינויים בחברה היהודית בין מעמדות חברתיים שונים או בין ארץ ישראל לבבל, אף הם היו כנראה על פי נורמות כלליות. כך הדבר גם לגבי כיסוי ראש.

נמצינו למדים כי כמו בחברה הלא יהודית, גם אצל הגבר היהודי נודעה חשיבות לשיער. לפעמים נחשב שיער ל'סמל פומבי', והוא גם היה יכול להביע הליכה בתלם התרבותי-החברתי-הדתי או לחלופין – הליכה כנגד הזרם. כמו בציבור הכללי, השיער והזקן הביעו גבריות גם מבחינת הגבר היהודי. אם כן, הגבר היהודי השתלב היטב בסביבתו וכל שנדרש ממנו היה לא להתגלח. הזקן המקובל בחברה היהודית לא מנע השתלבות בחברה הכללית.

מקורות

יוסף בן מתתיהו, מלחמת = יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום מיוונית
הקדמה ליוזא אולמן, ירושלים תש"ע

רשימת הקיצורים

- C. Oldstone-Moore, *Of Beards and Men: The Revealing History of Facial Hair*, Chicago and London 2016
- M. E. Irwin, 'Odysseus' "Hyacinthine Hair" in *Odyssey* 6.231' = אודיסאוס =
Phoenix 44 (3) (1990), pp. 205–218
- B. Berkowitz, 'The Limits of "Their Laws": Ancient Rabbinic = חוקותיהם =
Controversies about Jewishness (and Non-Jewishness)' *Jewish Quarterly Review*
99 (1) (2009), pp. 121–157
- P. Zanker, *The Mask of Socrates: The Image of the Intellectual in = מסכת סוקרטס =
Antiquity*, translated by Alan Shapiro, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1999
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic = מילון =
and Geonic Periods*, Ramat Gan-Baltimore-London 2002
- J. Schwartz, 'Hair's the Thing: Women's Hairstyle and Care in Ancient = נשים =
Jewish Society', M. L. Satlow (ed.), *Strength to Strength: Essays in Appreciation
of Shaye J. D. Cohen*, Providence RI 2018, pp. 341–358
- שוורץ, צבע שיער = 'י' שוורץ, 'ענייני צבע ושיער בספרות חז"ל', מ' ג' ' הרמן וא' אופנהיימר
(עורכים), בין בבל לארץ ישראל: שי לישעיהו גפני, ירושלים 2016, עמ' 387–399
- J. Schwartz, 'Hair', *The Encyclopedia of the Bible Online*, Berlin- = שיער =
Boston (2015). Retrieved 6 April 2020, from [https://www.degruyter.com/view/
EBR/MainLemma_37644](https://www.degruyter.com/view/EBR/MainLemma_37644)
- שוורץ, תספורת וספר = J. Schwartz, 'Haircut and Barber in Ancient Jewish Society' = ירושלים
ארץ-ישראל 10–11 (תשע"ח), קובץ מחקרים המוגשים לפרופ' שמעון דר, עמ' *7–40